Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 82
FILOLOGIYA

BADIIY ADABIYOTNING KATARSISTIK FUNKSIYASI VA UNING JAMIYAT HAYOTIGA TA'SIRI

Sevara Solijonovna Mamaradjapova*
Farg'ona davlat universiteti
✉ mamaradjapovasevara@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada badiiy adabiyotning katarsistik funksiyasi shaxsning hissiy kechinmalarini oddiy «bo'shatish» emas, balki estetik masofa, narrativga g'arq bo'lish, ziddiyatli emotsiyalarni anglash, ma'noviy qayta baholash va ijtimoiy muloqotga o'tishdan iborat integrativ jarayon sifatida tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi katarsisning adabiy-psixologik mexanizmlarini tizimlashtirish, uning shaxs, guruh va jamiyat darajasidagi ta'sirini aniqlash hamda samarani baholash mezonlarini taklif etishdan iborat. Manba bazasi Aristotel poetikasi, rus va o'zbek adabiyotshunosligi, narrativ psixologiyasi hamda 2000–2026 yillardagi retsenziyalangan tadqiqotlardan tashkil topdi. Integrativ sharh, germenevtik tahlil, qiyosiy-konseptual tahlil, mazmuniy kodlash va tizimli modellashtirish usullari qo'llandi. Natijada katarsistik ta'sirning olti bosqichli modeli ishlab chiqildi: estetik kirish va masofa; narrativ transportirovkasi va identifikatsiya; hissiy faollashuv; ziddiyatli kechinmalarni ushlab turish; aksiologik qayta baholash; dialogik integratsiya va ijtimoiy tarqalish. Katarsis empatiya, o'zlikni anglash, axloqiy refleksiya va jamoaviy xotirani faollashtirishi mumkin, biroq bu natijalar avtomatik emas: ular matn sifati, o'quvchining tayyorligi, emotsional jalb etilish va muhokama muhitiga bog'liq. Ilmiy yangilik katarsisni mikro, mezo va makrodarajalarni bog'lovchi shartli ijtimoiy-estetik mexanizm sifatida modellashtirishda ifodalanadi.

Kalit so'zlar

katarsis, badiiy adabiyot, estetik emotsiya, narrativ transportirovkasi, identifikatsiya, empatiya, axloqiy refleksiya, jamoaviy xotira, ijtimoiy muloqot, kitobxonlik madaniyati.

DOI: 10.5281/zenodo.21835618

KIRISh

Badiiy adabiyot insonning yo'qotish, qo'rquv, aybdorlik, muhabbat, umid, adolatsizlik va ma'no izlash kabi murakkab tajribalarini ramziy shaklda ko'rish imkonini beradi. O'quvchi voqeaga bevosita ishtirokchi bo'lmagan holda qahramon taqdiriga hissan qo'shiladi, ehtimoliy qarorlar va ularning oqibatlarini tasavvur qiladi. Shu ma'noda asar faqat estetik lazzat manbai emas, balki hissiy tajribani qayta ishlash, shaxsiy pozitsiyani tekshirish va ijtimoiy voqelik haqida mulohaza yuritish maydonidir [6–8; 10–12].

Katarsis tushunchasining nazariy manbai Aristotelning «Poetika» asariga borib taqaladi. Tragediyaning rahm-shafqat va qo'rquv bilan bog'langan ta'siri haqidagi qisqa ta'rif keyingi asrlarda hislarni «bo'shatish», «poklash», «aniqlash» yoki muvozanatga keltirish sifatida turlicha talqin qilindi [2; 3]. Shu sababli katarsisni barcha tadqiqotchilar bir xil mazmunda qabul qiladi, deb bo'lmaydi; uning mohiyati bo'yicha bahsning o'zi adabiy ta'sirning hissiy va ma'noviy tomonlari ajralmas ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy aristotelshunoslikda katarsis faqat tomoshabin yoki o'quvchining psixik holatiga emas, asar kompozitsiyasiga ham bog'lanadi. P. Kiriakou tragik voqealarning yaxlit mifosga aylantirilishi va auditoriya tomonidan qabul qilinishi o'zaro bog'langan ikki tomonlama jarayon ekanini asoslaydi [3]. M. B. Makkoy esa tragik tajribaning shaxsiy zaiflikni tan olish va insonning jamoa bilan munosabatini qayta muvozanatlashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratadi [4]. P. Rikyor g'oyalariga tayangan tadqiqotda katarsis o'zlikni hikoyaviy anglash va boshqani ijtimoiy-huquqiy tan olish bilan bog'lanadi [5].

L.S. Выготский san’at psixologiyasida estetik reaksiyani bir tomonlama hayajon emas, asar shakli va mazmuni uyg‘otgan qarama-qarshi kechinmalarning qayta tashkil etilishi sifatida tushuntiradi [6]. M.M. Baxtinning dialogizm konsepsiyasi badiiy matnda bir nechta ovoz va qadriyat pozitsiyalari to‘qnashuvini anglashga imkon beradi [7]. D. Quronov adabiy asarning shakl, mazmun, muallif pozitsiyasi va o‘quvchi talqini o‘rtasidagi munosabatlarini yoritadi [8]. Bu yondashuvlar katarsisni hisning yo‘qolishi emas, ziddiyatli tajribaning estetik va axloqiy jihatdan qayta tuzilishi sifatida talqin qilish uchun nazariy asos yaratadi.

Narrativ psixologiyasida hikoyaga g‘arq bo‘lish, qahramon bilan identifikatsiya va voqealarni xayolan simulyatsiya qilish adabiy ta’sirning muhim mexanizmlari sifatida o‘rganiladi [9–12]. Badiiy matn o‘quvchiga boshqa insonning maqsadi, hissi va ijtimoiy sharoitini xavfsiz ramziy makonda kuzatish imkonini beradi. Empatiya va o‘zini refleksiv anglashga doir tadqiqotlar ijobiy aloqalarni ko‘rsatsa-da, samara matnning o‘zi bilan avtomatik ta’minlanmaydi; narrativga jalb etilish, shaxsiy aloqadorlik va o‘qishdan keyingi ma’noviy ishlov muhim shartlardir [13–17].

Mavzuni aniq chegaralash uchun adabiy katarsisni kundalik tildagi «g‘azabni chiqarish» yoki agressiv harakat bilan tenglashtirmaslik lozim. Eksperimental psixologiyada g‘azabni agressiv yo‘l bilan «bo‘shatish» ruminativ fikrlashni va keyingi agressiyani kamaytirmasligi, aksincha kuchaytirishi mumkinligi ko‘rsatilgan [18]. Badiiy katarsis esa ramziy masofa, shakllangan syujet, estetik nazorat va ma’no yaratishga tayanadi; uning mezoni kuchli hisning o‘zi emas, hissiy tajribaning tushunish va mas’uliyatga aylanishidir.

O‘zbekistonda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish 2026–2030 yillarga mo‘ljallangan davlat siyosatida yangi bosqichga ko‘tarildi. 2026-yil 15-yanvardagi PQ-9-son qarorda aholining yillik o‘rtacha kitobxonlik darajasini 10 ta kitobga yetkazish, kitobxonlik klublari, asar tahliliga bag‘ishlangan debatlar, tarjima, nashr va raqamli infratuzilmani qo‘llab-quvvatlash vazifalari belgilangan [1]. Bu choralar kitob soni bilan bir qatorda mutolaaning ma’noviy va ijtimoiy sifati qanday baholanishi kerakligi masalasini dolzarblashtiradi.

Tadqiqotning maqsadi, badiiy adabiyot katarsistik funksiyasining konseptual mazmunini aniqlash, uning ta’sir mexanizmlarini bosqichlar bo‘yicha modellashtirish va jamiyat hayotidagi konstruktiv hamda ehtimoliy destruktiv natijalarini tizimlashtirish. Vazifalar katarsis talqinlarini qiyoslash; estetik ta’sirning psixologik vositachilarini aniqlash; mikro, mezo va makrodarajadagi natijalarni ajratish; baholash mezonlari va O‘zbekiston sharoiti uchun amaliy yo‘nalishlarni taklif etishdan iborat. Ilmiy yangilik katarsisning olti bosqichli integrativ modeli va uning ijtimoiy samarasini shartli, kontekstga bog‘liq jarayon sifatida asoslashda namoyon bo‘ladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-analitik va integrativ sharh dizaynida amalga oshirildi. Manba bazasi 18 ta normativ, falsafiy-estetik, adabiyotshunoslik va psixologik manbadan tashkil topdi. Birinchi blokka kitobxonlik siyosatiga doir milliy huquqiy hujjat [1]; ikkinchi blokka Aristotel katarsisi va uning zamonaviy talqinlari [2–5]; uchinchi blokka rus va o‘zbek adabiyotshunosligidagi estetik reaksiya, dialogizm va badiiy asar nazariyasi [6–8]; to‘rtinchi blokka narrativ transportirovkasi, ijtimoiy simulyatsiya, emotsiya, empatiya va o‘z-o‘zini refleksiya qilishga doir empirik hamda meta-tahliliy tadqiqotlar kiritildi [9–18].

Manbalarni tanlashda mavzuga bevosita aloqadorlik, nashr ma’lumotlarining tekshirilishi, taqrizdan o‘tgan jurnal yoki nufuzli akademik nashriyotda chop etilganlik, katarsis yoki adabiy ta’sir mexanizmining kamida bir jihatini ochib berish mezonlari qo‘llandi. Empirik manbalardan faqat ijobiy natijalar emas, ta’sirning shartliligi va muqobil tushuntirishlarni ko‘rsatuvchi ishlar ham kiritildi [13; 16–18]. Bu yondashuv badiiy adabiyotning jamiyatga ta’sirini ideallashtirmasdan baholash imkonini berdi.

Tarixiy-konseptual tahlil katarsis atamasining klassik va zamonaviy ma’nolarini qiyoslash uchun, germenevtik usul adabiy shakl, obraz va o‘quvchi talqini o‘rtasidagi munosabatni ochish uchun qo‘llandi. Mazmuniy kodlashda manbalar «estetik shart», «psixologik mexanizm», «shaxsiy natija», «ijtimoiy natija», «ta’sirni kuchaytiruvchi sharoit» va «xavf yoki cheklov» kodlari bo‘yicha tahlil qilindi. Tizimli modellashtirish ushbu kodlarni vaqt ketma-ketligi va ta’sir darajalariga joylashtirish imkonini berdi.

Katarsistik ta’sir operatsional jihatdan kuchli emotsiya paydo bo‘lishining o‘zi emas, balki hissiy faollashuvning ma’no, refleksiya va pozitsiya o‘zgarishi bilan bog‘lanishi sifatida belgilandi. Mikrodarajaga o‘quvchining hislarni farqlashi, o‘zlikni anglashi, nuqtai nazarni almashtirishi va axloqiy bahosi; mezodara-

jaga oila, ta’lim muassasasi, kutubxona va kitob klubidagi muloqot; makrodarajaga jamoaviy xotira, ijtimoiy tan olish, madaniy identichlik va ommaviy axloqiy bahs kiritildi. Sababiy xulosa faqat empirik tadqiqotlar doirasida va ularning cheklovlari hisobga olingan holda ifodalandi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi muallif tomonidan mustaqil eksperiment yoki reprezentativ so‘rov o‘tkazilmaganidir. Katarsisning klassik manbalardagi talqinlari o‘rtasida yagona konsensus mavjud emas; empatiya tadqiqotlarida o‘lchov vositalari, matn turi va ishtirokchilar tarkibi farq qiladi [3; 13; 16; 17]. Shuning uchun taklif etilgan model umumiy qonuniyatni qat’iy isbotlovchi sxema emas, keyingi empirik tekshiruv uchun nazariy konstruksiya sifatida taqdim etiladi.

NATIJALAR

Katarsisning integrativ konseptual mazmuni.Tahlil katarsisning uchta o‘zaro bog‘liq, biroq aynan bir xil bo‘lmagan o‘lchamini ajratish imkonini berdi. Birinchisi, affektiv o‘lcham: asar rahm-shafqat, qo‘rquv, qayg‘u, uyat, g‘azab yoki umid kabi emotsiyalarni faollashtiradi. Ikkinchisi, estetik-kognitiv o‘lcham: voqealar tartibi, obrazlar, metafora, ritm va nuqtai nazar hislarni tartibsiz reaksiyadan anglangan tajribaga aylantiradi. Uchinchisi, aksiologik-ijtimoiy o‘lcham: o‘quvchi «nima uchun?», «kim javobgar?», «boshqacha qaror mumkinmidi?» kabi savollar orqali shaxsiy va jamoaviy qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqadi [2–8].

Ushbu o‘lchamlardan birortasini mutlaqlashtirish katarsis mazmunini qisqartiradi. Faqat affektiv tushuntirish uni biologik yengillashishga, faqat kognitiv tushuntirish esa hissiz ma’rifiy xulosaga aylantirib qo‘yadi. Adabiy katarsisda emotsiya va fikr asar shakli orqali bir-birini o‘zgartiradi: o‘quvchi qahramonga yaqinlashadi, ammo estetik masofa tufayli voqeani tahlil qilish imkonini ham saqlaydi. Shu ikkilik katarsisni ham «hamdardlik», ham «anglash» jarayoniga aylantiradi [3; 4; 6; 7].

Natijada katarsis hisning yo‘qolishi emas, uning sifat jihatdan qayta tashkil etilishi sifatida ta’riflandi. Qo‘rquv xavfni tan olishga, qayg‘u yo‘qotish ma’nosini anglashga, aybdorlik mas’uliyatga, g‘azab adolat mezonlarini qayta ko‘rishga o‘tishi mumkin. Biroq bunday o‘tish kafolatlanmaydi: asar stereotipni takrorlasa, o‘quvchi faqat o‘z pozitsiyasini tasdiqlash uchun o‘qisa yoki muhokama tahqirlovchi muhitda kechsa, emotsiya refleksiya emas, qutblashuv va rad etishga olib borishi mumkin [14; 16–18].

Katarsistik ta’sirning olti bosqichli modeli. Manbalarni tizimlashtirish asosida katarsistik ta’sirning olti bosqichli modeli ishlab chiqildi. Bosqichlar qat’iy chiziqli emas: o‘quvchi ayrim bosqichlarni takroran bosib o‘tishi, matndan uzilishi yoki muhokama orqali oldingi kechinmani qayta talqin qilishi mumkin. Biroq model estetik tajribaning hissiy reaksiyadan ijtimoiy ma’no kasb etishigacha bo‘lgan asosiy vositachilarini ko‘rsatadi [3–7; 9–15].

1-jadval. Badiiy adabiyot katarsistik ta’sirining integrativ modeli

Bosqich	Asosiy mexanizm	Shaxsiy natija	Jamiyatdagi ehtimoliy proeksiya
1. Estetik kirish va masofa	Badiiy shartlilik, syujet ramkasi va obrazlar real muammoga xavfsiz ramziy yaqinlashish imkonini beradi.	Hisni inkor etmasdan kuzatish, psixologik himoyani yumshatish.	Sukutda qolgan muammo va tajribalarni madaniy tilda ifodalash.
2. Narrativga g‘arq bo‘lish va identifikatsiya	Diqqat, tasavvur, qahramon maqsadi va nuqtai nazarini vaqtincha qabul qilish.	Boshqa pozitsiyani ko‘rish, hamdardlik va perspektiva almashinuvi.	Farqli guruh va tajribalarni tan olishga tayyorlik.
3. Hissiy faollashuv	Rahm-shafqat, qo‘rquv, qayg‘u, uyat, g‘azab, umid kabi emotsiyalarning estetik uyg‘onishi.	Emotsional lug‘at va hislarni farqlash qobiliyatining kengayishi.	Jamoaviy kechinmalar uchun umumiy ramz va hissiy til paydo bo‘lishi.
4. Ziddiyatli kechinmalarni ushlab turish	Bir vaqtning o‘zida yaqinlik va masofa, rozilik va e’tiroz, umid va xavotirni qabul qilish.	Noaniqlikka chidam, shoshma-shoshar hukmni kechiktirish.	Soddalashtiruvchi «biz–ular» qutblanishiga muqobil murakkab qarash.

Bosqich	Asosiy mexanizm	Shaxsiy natija	Jamiyatdagi ehtimoliy proeksiya
5. Aksiologik qayta baholash	Sabab, oqibat, tanlov, ayb, javobgarlik va qadriyatlarni qayta talqin qilish.	O‘zlikni anglash, vijdoniy baholash va mas’uliyatni kuchaytirish.	Axloqiy muloqot, tarixiy xotira va ijtimoiy adolat masalalarini muhokama qilish.
6. Dialogik integratsiya va tarqalish	Fikr almashish, qayta hikoya qilish, esse, debat yoki amaliy qaror orqali tajribani hayotga bog‘lash.	Hissiy o‘zini boshqarish, pozitsiyani asoslash, agentlik hissi.	Hamjihatlik, madaniy ishtirok va konstruktiv jamoat muloqotini qo‘llab-quvvatlash.

Manba: muallif ishlanmasi.

Modelning markaziy qonuniyati shundaki, emotsional intensivlikning o‘zi katarsistik natija emas. U estetik masofa, identifikatsiya, ziddiyatni ushlab turish va refleksiv qayta baholash bilan bog‘langandagina ma’no kasb etadi. Shuning uchun qo‘rqinchli, qayg‘uli yoki keskin sahna o‘quvchini larzaga solishi mumkin, ammo bu holat avtomatik ravishda axloqiy o‘sish yoki ijtimoiy hamjihatlikka aylanmaydi. Natija matn, o‘quvchi va talqin muhiti o‘rtasidagi munosabatda shakllanadi [9; 12–17].

Oltinchi bosqich katarsisning jamiyat hayotiga o‘tish nuqtasidir. Asardan keyingi suhbat, esse, sahnalashtirish, debat yoki jamoaviy xotira marosimi shaxsiy kechinmani umumiy axloqiy tilga aylantiradi. Aksincha, mutolaa faqat test javobi yoki majburiy hisobot bilan cheklansa, o‘quvchidagi murakkab his va savollar ochilmasligi mumkin. Dialogik vositachilik bir xil xulosani majburan qabul qildirish emas, turli talqinlarni dalil va hurmat asosida qiyoslashdir [4; 5; 7; 14].

Shaxs, guruh va jamiyat darajasidagi ta’sirlar. Mikrodarajada katarsistik funksiya emotsional differensiatsiya, o‘zlikni anglash, istiqbolni almashtirish va axloqiy refleksiya bilan bog‘lanadi. Badiiy matn o‘quvchiga o‘z hissini qahramon tajribasi orqali nomlash, uning sabab va oqibatlarini ko‘rish, o‘z qarorlarini muqobil ssenariylar bilan qiyoslash imkonini beradi. Narrativlar ijtimoiy tajribaning simulyatsiyasi sifatida turli maqsad, munosabat va konfliktlarni xayolan mashq qilishga sharoit yaratadi [10–12]. O‘z-o‘ziga aloqador o‘qish va refleksiya mexanizmlari ta’sirning shaxsiy chuqurligini belgilaydi [14; 15].

Empatiyaga ta’sir bo‘yicha dalillar ehtiyotkor talqinni talab qiladi. Eksperimental tadqiqotda badiiy matndan keyingi empatik o‘zgarish emotsional transportirovka darajasiga bog‘liq bo‘lgan [13]. Meta-tahlil badiiy adabiyot o‘qishning ijtimoiy kognitsiyaga sababiy ta’siri ijobiy, ammo kichik ekanini ko‘rsatadi [16]. Zamonaviy nazariy sharhlar ham adabiyot va empatiya o‘rtasidagi bog‘lanishni to‘g‘ridan-to‘g‘ri va universal qonun sifatida emas, matn turi, o‘quvchi xususiyati va o‘qish strategiyasiga bog‘liq munosabat sifatida baholaydi [17].

Mezodarajada katarsis oila, sinf, universitet, kutubxona, teatrlashtirilgan o‘qish va kitob klubi kabi kichik jamoalarda muloqot madaniyatiga ta’sir qilishi mumkin. Bir asar haqida turli nuqtai nazarlarni eshitish o‘quvchiga o‘z reaksiyasi yagona emasligini ko‘rsatadi; qahramonni qoralash yoki oqlashdan oldin uning sharoiti va motivini tahlil qilishga undaydi. Bu jarayon nizoni yo‘qotmaydi, ammo nizoni shaxsiy haqoratdan dalillangan fikr almashuvga o‘tkazishi mumkin. Bunday natija uchun moderator xavfsiz muhit, so‘z navbati, matnga tayanish va kamsitishdan holi qoidalarni ta’minlashi zarur [5; 7; 14].

Makrodarajada badiiy adabiyot tarixiy jarohat, migratsiya, urush, ijtimoiy tengsizlik, avlodlar tajribasi va madaniy identichlikni jamoaviy xotiraga kiritishda ishtirok etadi. Roman, qissa yoki she’r statistikada ko‘rinmaydigan inson taqdirini jamoat tasavvuriga olib kiradi, mavjud ijtimoiy kategoriyalarni jonli tajriba bilan to‘ldiradi. Shu orqali adabiyot tan olish, hamdardlik va axloqiy mas’uliyat uchun ramziy resurs bo‘lishi mumkin [4; 5; 7]. Biroq biryoqlama milliy mif, dushman obrazi yoki stereotip ham xuddi shu emotsional mexanizmlar orqali kuchayishi mumkin; demak, katarsistik quvvatning o‘zi uning ijtimoiy jihatdan ijobiy ekanini kafolatlamaydi.

Jamiyatga ta’sirning yana bir yo‘nalishi — umumiy hissiy lug‘at va ramzlarni shakllantirish. Muayyan qahramon, syujet yoki ibora avlodlar uchun adolat, sadoqat, xiyonat, erkinlik yoki yo‘qotishni ifodalovchi madaniy belgiga aylanadi. Bunday belgilar umumiylik hissini mustahkamlashi mumkin, ammo ularni qayta talqin qilish imkoni saqlanmasa, kanon qotib qoladi va boshqa tajribalarni chetga surishi mumkin. Shu bois katarsistik funksiya madaniy merosni himoya qilish bilan birga, yangi ovozlar va muqobil nuqtai nazarlarni qabul qilish orqali barqaror bo‘ladi [7; 8; 17].

Samara shartlari va baholash mezonlari. Katarsistik samarani kuchaytiruvchi olti shart aniqlandi: badiiy shakl va psixologik ishonchlilik; o‘quvchining til va talqin kompetensiyasi; narrativga yetarli diqqat va emotsional jalb etilish; shaxsiy tajriba bilan xavfsiz aloqadorlik; ko‘p nuqtai nazarli muhokama; o‘qishdan keyingi refleksiya va amaliy bog‘lanish. Ushbu shartlardan biri yo‘q bo‘lsa, ta’sir butunlay yo‘qolishi shart emas, biroq u qisqa hayajon, estetik zavq yoki mavjud pozitsiyani tasdiqlash darajasida qolishi mumkin [9; 13–17].

Jarayon ko‘rsatkichlari sifatida matnga diqqat, qahramon nuqtai nazarini ifodalay olish, ziddiyatli hislarni nomlash, dalilga tayangan talqin va muqobil pozitsiyani eshitish qobiliyati taklif etildi. Natija ko‘rsatkichlariga o‘z fikridagi o‘zgarishni anglash, voqeaning axloqiy murakkabligini ko‘rsatish, boshqa guruh tajribasini kamsitmasdan bayon qilish, jamoaviy muhokamada hurmatli ishtirok va keyingi mustaqil mutolaa kiradi. Bu indikatorlar klinik tashxis emas; ular ta’limiy va madaniy dasturlarda sifat o‘zgarishini kuzatish uchun mo‘ljallangan.

Xavf indikatorlariga emotsional ortiqcha yuklanish, qayta jarohatlanish, qahramonga tanqidsiz taqlid, stereotipning kuchayishi, «biz–ular» tili, boshqa talqinni dushmanlashtirish va asarni siyosiy yoki tijoriy manipulyatsiya vositasiga aylantirish kiradi. Shaxsiy travma yoki og‘ir ruhiy holat bilan ishlashda adabiyotdan foydalanish professional psixologik yordam o‘rnini bosmaydi. Ta’limiy mutolaa bilan klinik biblioterapiya o‘rtasidagi chegara aniq saqlanishi kerak.

MUHOKAMA

Olingan natijalar katarsis haqidagi klassik bahsni zamonaviy narrativ tadqiqotlari bilan bog‘lash imkonini beradi. Aristotel an’anasida tragik ta’sir rahm-shafqat va qo‘rquv orqali tushuntirilsa, zamonaviy talqinlar uni syujetning tartiblashtiruvchi kuchi, auditoriya qabul qilishi va jamoa bilan munosabatning qayta ko‘rilishigacha kengaytiradi [2–4]. Taklif etilgan model ushbu yo‘nalishlarni bir-biriga zid emas, turli bosqichlarni yorituvchi yondashuvlar sifatida talqin qiladi: kompozitsiya emotsional faollashuvni tartibga soladi, o‘quvchi esa uni o‘z tajribasi va ijtimoiy kontekstda qayta ma’nolantiradi.

Vыgotskiyning estetik reaksiya haqidagi qarashlari modelning to‘rtinchi va beshinchi bosqichlarini tushuntirishda muhim: ziddiyatli kechinmalarni bir vaqtda ushlab turish va ularni yangi sifatga ko‘tarish [6]. Baxtin dialogizmi esa katarsisning yakuni bir xil «to‘g‘ri» xulosa emasligini ko‘rsatadi; asarning ma’nosi muallif, qahramon, o‘quvchi va boshqa o‘quvchilar ovozlari o‘rtasida ochiladi [7]. Shu bois pedagogik amaliyotda tayyor axloqiy hukmni aytishdan ko‘ra, matndagi qaror, ovoz va sukutlarni tahlil qilish samaraliroq.

Narrativ transportirovkasi nazariyasi emotsional jalb etilishning nima uchun muhimligini tushuntiradi [9; 13]. Biroq g‘arq bo‘lishning o‘zi tanqidiy fikrni kafolatlamaydi: o‘quvchi manipulyativ yoki stereotipik hikoyaga ham kuchli jalb etilishi mumkin. Shuning uchun model transportirovkadan keyin ziddiyatni ushlab turish va aksiologik qayta baholash bosqichlarini alohida ajratadi. Estetik masofa o‘quvchini hisdan uzmaydi, balki hisni tekshirish va oqibatini baholash uchun zarur refleksiv oraliqni saqlaydi.

Empatiyaga doir tadqiqotlar badiiy adabiyotning ijtimoiy samarasini ehtiyotkorlik bilan baholash zarurligini tasdiqlaydi. Ayrim eksperimentlarda transportirovka yuqori bo‘lganda empatik o‘zgarish kuzatilgan [13], meta-tahlilda esa umumiy ta’sir kichik, lekin ijobiy deb baholangan [16]. Bu natija «ko‘p badiiy asar o‘qigan har bir kishi albatta axloqiyroq bo‘ladi» degan xulosani qo‘llab-quvvatlamaydi. Aksincha, samara matn sifati, oldingi qarashlar, janr, o‘qish maqsadi va muloqot sharoitiga bog‘liq [14; 17].

Adabiy katarsisni agressiv «razryadka» bilan farqlash amaliy jihatdan ham muhim. G‘azabni urish yoki tajovuzkor harakat orqali chiqarishga asoslangan katarsis gipotezasi eksperimentda tasdiqlanmagan; ruminativ diqqat agressiyani kuchaytirgan [18]. Badiiy tajribada esa his harakat orqali takrorlanmaydi, balki obraz va syujet orqali ramzlashtiriladi, uning sabablari va oqibatlari ko‘riladi. Demak, san’atning konstruktiv funksiyasi «qancha qattiq ta’sir qildi?» emas, «ta’sir qanday tushunish va munosabatga aylandi?» savoli bilan baholanishi kerak.

Jamiyat hayotida katarsistik funksiya ikki tomonlama potensialga ega. U chetlatilgan inson ovozini eshittirishi, tarixiy og‘riqni tan olish va hamjihatlikka yo‘l ochishi mumkin; shu bilan birga, qahramonlashtirilgan zo‘ravonlik, romantizatsiya qilingan qurbonlik yoki dushman obrazi emotsional qutblashuvni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli adabiyotni ijtimoiy tarbiya vositasi sifatida qo‘llashda janr va mualliflar xilma-xilligi, kontekstual izoh, fakt va badiiy shartlilikni farqlash, bahs madaniyati hamda o‘quvchining erkin talqini himoya qilinishi lozim.

O‘zbekistonda PQ-9-son qaror asosida tashkil etilayotgan kitobxonlik klublari, asar tahliliga bag‘ishlangan debatlar va «kitob o‘qish soati» katarsistik funksiyani rivojlantirish uchun institutsional imkoniyat yaratadi [1]. Biroq natijani faqat o‘qilgan kitob soni bilan chegaralash sifat jihatini ko‘rsatmaydi. Klub va ta’lim mashg‘ulotlarida uch bosqichli texnologiya taklif etiladi: o‘qishdan oldin tarixiy-madaniy kontekst va xavfsiz muloqot qoidalarini belgilash; o‘qish jarayonida his, obraz va nuqtai nazarlarni qayd etish; o‘qishdan keyin dalilga tayangan muhokama, refleksiv esse yoki ijtimoiy muammo bilan bog‘langan ijodiy topshiriq o‘tkazish.

Monitoringda qatnashuvchilar soni bilan birga talqin chuqurligi, hislarni farqlash, muqobil nuqtai nazarni ifodalash, hurmatli bahs, stereotipni tanish va keyingi mustaqil mutolaa ko‘rsatkichlari qo‘llanishi mumkin. Ta’lim muassasalari va kutubxonalarda moderatorlar uchun adabiy tahlil, travmaga sezgir muloqot va raqamli axborot savodxonligi bo‘yicha qisqa metodik dastur zarur. Asar tanlashda milliy klassika, zamonaviy o‘zbek adabiyoti va jahon adabiyotining sifatli tarjimalari o‘rtasida muvozanat saqlanishi, turli avlod va ijtimoiy guruhlar tajribasi qamrab olinishi maqsadga muvofiq.

Keyingi empirik tadqiqotlarda taklif etilgan model eksperimental yoki aralash dizaynda tekshirilishi mumkin. O‘qishdan oldin va keyin emotsional differensiatsiya, perspektiva qabul qilish, axloqiy murakkablikni anglash va mu-

loqotga tayyorlik o‘lchanadi; natijalar nazorat matni yoki turli muhokama formatlari bilan qiyoslanadi. Uzoq muddatli kuzatuv qisqa emotsional reaksiya bilan barqaror munosabat o‘zgarishini farqlashga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar yosh, til, janr, hudud va o‘qish formati kesimida o‘tkazilsa, O‘zbekistonda kitobxonlik siyosatining sifat natijalarini aniqroq baholash mumkin.

XULOSA

1. Badiiy adabiyotning katarsistik funksiyasi kuchli hisni oddiy «bo‘shatish» emas, estetik shakl vositasida emotsional tajribani anglash, qayta baholash va shaxsiy pozitsiyaga integratsiya qilish jarayonidir.

2. Katarsistik ta’sir estetik kirish va masofa, narrativga g‘arq bo‘lish va identifikatsiya, hissiy faollashuv, ziddiyatli kechinmalarni ushlab turish, aksiologik qayta baholash hamda dialogik integratsiya va ijtimoiy tarqalishdan iborat olti bosqichli model orqali tushuntirildi.

3. Mikrodarajada katarsis hislarni farqlash, o‘zlikni anglash va axloqiy refleksiyani; mezodarajada hurmatli muloqot va perspektiva almashinuvini; makrodarajada jamoaviy xotira, ijtimoiy tan olish va madaniy hamjihatlikni qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

4. Ijobiy samara avtomatik emas. U badiiy sifat, o‘quvchining kompetensiyasi, emotsional transportirovka, estetik masofa, xavfsiz muhokama va o‘qishdan keyingi refleksiyaga bog‘liq; stereotip, manipulyatsiya va qayta jarohatlanish xavflari alohida nazorat qilinishi lozim.

5. Adabiy katarsis agressiv «hisni chiqarish» bilan tenglashtirilmaydi. Uning konstruktiv mezoni emotsional intensivlik emas, hisning ma’no, mas’uliyat, boshqani tan olish va muloqotga aylanish darajasidir.

6. O‘zbekistonda kitobxonlik klublari va ta’limiy mutolaa dasturlarini baholashda o‘qilgan kitob soni bilan birga talqin chuqurligi, emotsional differensiatsiya, muqobil nuqtai nazarni qabul qilish, hurmatli bahs va mustaqil mutolaaning davomiyligi kabi sifat indikatorlarini joriy etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 15 январдаги ПҚ-9-сон «Китобхонлик маданиятини ривожлантириш ва аҳоли ўртасида китоб ўқишга қизиқишни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. URL: https://www.lex.uz/docs/-7997384 (мурожаат санаси: 04.08.2026).

2. Aristotle. Poetics / translated by Anthony Kenny. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — 160 p.

3. Kyriakou, P. Mythos and Catharsis in Aristotle’s Poetics // Trends in Classics. — 2024. — Vol. 16, No. 1. — P. 59–79. DOI: 10.1515/tc-2024-0003.

4. McCoy, M. B. Tragedy, Katharsis, and Community in Aristotle’s Poetics // Wounded Heroes: Vulnerability as a Virtue in Ancient Greek Literature and Philosophy. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — P. 168–203. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199672783.003.0007.

5. Wojciechowski, B., Cern, K. M. The Significance of Catharsis by Paul Ricoeur for the Discussion of Legal Recognition // International Journal for the Semiotics of Law. — 2026. — Vol. 39. — P. 1193–1205. DOI: 10.1007/s11196-025-10381-x.

6. Выготский, Л. С. Психология искусства. — 3-е изд. — Москва: Искусство, 1986. — 573 с.

7. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, 1979. — 424 с.

8. Қуронов, Д. Адабиёт назарияси асослари. — Тошкент: Akademnashr, 2018. — 480 б.

9. Green, M. C., Brock, T. C. The Role of Transportation in the Persuasiveness of Public Narratives // Journal of Personality and Social Psychology. — 2000. — Vol. 79, No. 5. — P. 701–721. DOI: 10.1037/0022-3514.79.5.701.

10. Mar, R. A., Oatley, K. The Function of Fiction Is the Abstraction and Simulation of Social Experience // Perspectives on Psychological Science. — 2008. — Vol. 3, No. 3. — P. 173–192. DOI: 10.1111/j.1745-6924.2008.00073.x.

11. Oatley, K. Fiction: Simulation of Social Worlds // Trends in Cognitive Sciences. — 2016. — Vol. 20, No. 8. — P. 618–628. DOI: 10.1016/j.tics.2016.06.002.

12. Mar, R. A., Oatley, K., Djikic, M., Mullin, J. Emotion and Narrative Fiction: Interactive Influences Before, During, and After Reading // Cognition & Emotion. — 2011. — Vol. 25, No. 5. — P. 818–833. DOI: 10.1080/02699931.2010.515151.

13. Bal, P. M., Veltkamp, M. How Does Fiction Reading Influence Empathy? An Experimental Investigation on the Role of Emotional Transportation // PLOS ONE. — 2013. — Vol. 8, No. 1. — Art. e55341. DOI: 10.1371/journal.pone.0055341.

14. Koopman, E., Hakemulder, F. Effects of Literature on Empathy and Self-Reflection: A Theoretical-Empirical Framework // Journal of Literary Theory. — 2015. — Vol. 9, No. 1. — P. 79–111. DOI: 10.1515/jlt-2015-0005.

15. Kuiken, D., Miall, D. S., Sikora, S. Forms of Self-Implication in Literary Reading // Poetics Today. — 2004. — Vol. 25, No. 2. — P. 171–203. DOI: 10.1215/03335372-25-2-171.

16. Dodell-Feder, D., Tamir, D. I. Fiction Reading Has a Small Positive Impact on Social Cognition: A Meta-Analysis // Journal of Experimental Psychology: General. — 2018. — Vol. 147, No. 11. — P. 1713–1727. DOI: 10.1037/xge0000395.

17. Denham, A. E. Empathy & Literature // Emotion Review. — 2024. — Vol. 16, No. 2. — P. 84–95. DOI: 10.1177/17540739241233601.

18. Bushman, B. J. Does Venting Anger Feed or Extinguish the Flame? Catharsis, Rumination, Distraction, Anger, and Aggressive Responding // Personality and Social Psychology Bulletin. — 2002. — Vol. 28, No. 6. — P. 724–731. DOI: 10.1177/0146167202289002.